

*Милена Пешић**
Институт за политичке студије, Београд

КЕТМАН – ТРАНСИДЕОЛОШКИ ФЕНОМЕН ИЛИ ПОЈАМ КОЈИ МАСКИРА СТРАХ И ОПОРТУНИЗАМ**

Сажетак

Основни циљ овог рада је разматрање плуралне природе феномена „кетман“ који се као вештина дволичности истовремено манифестује у сфери (политичке) комуникације, у социјално-психолошкој равни и на индивидуалнопсихолошком плану. Овако сагледан, „кетман“ се показује и као облик дисимилације, скривена форма (политичког) неслагања и као систем реаговања на политичку репресију, односно друштвено обликована форма скривања, те као такав представља трансквилизацијски и трансидеолошки феномен који завређује научно истраживање.

Кључне речи: „кетман“, политичко неслагање, манипулација, терор, тоталитарна власт, идеологија, комунизам, народна демократија, идентитет.

Појам „кетман“⁽¹⁾ (кетм, китман - (са)чувати /тајну/; пригусити /глас, титрање/; суздржати /срџбу/, задржати, зауставити /дах/; угасити, утрнути /ватру/; изазвати затвореност /желуца/) изворно означава традиционални принцип ислама по коме муслимани имају право, готово свету дужност да заштите своју веру тако што ће у

* Истраживач-сарадник

** Овај рад је настао у оквиру пројекта број 179009, који финансира Министарство, просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

1) Од многобројних изведеница, *јектум* - дискретан, промисљен, опрезан; *кеттам* - који добро чува тајну, дискретан, ћутљив; Арапско-српскохрватски рјечник (Т. Муфтић, Сарајево 1973, 2960-2969), нав. према : , Зиројевић О, „Кетман“, *Република*, год. X, 197, 1998.

ситуацији опасности по њено достојанство и властити живот привремено и привидно прихватити „криву веру“. Реч је о својеврсном „ратном лукавству“, стратегији дволичности, коју је први описао Жозеф Артур Гобино (Arthur Gabineau), средином 19. века, у својој књизи „Религије и филозофије централне Азије“. У питању је техника исламских јеретика којом су маскирана истинска веровања и осећања пред моћним „неверницима“ званичне догме, како би се опстало у опасном окружењу, својеврсна „уметност дисимилације“.²⁾

По мишљењу азијских муслимана, како наводи Гобино „онај ко поседује истину, не треба да излаже себе, своју имовину и своје поштовање заслепљености, лудости и пакости оних које је Бог радије увео у заблуду и држао их у заблуди“; а ако ћутање није довољно, у случајевима када може да буде протумачено као признавање, тада се не треба колебати. „Не само што се тада треба јавно одрећи својих погледа него се препоручује и коришћење свих лукавстава, само да се противник завара. Тада ће се исповедати сва признања вере која му се могу допадати, вршиће се сви обреди који се сматрају најглупљима, кривотвориће се сопствене књиге, искористиће се сва средства навођења у заблуду. На тај начин стећи ће се велико задовољство и заслуга што је човек спасао и себе и своје, што није вредну веру изложио огавном контакту с неверником и, најзад, што је обмањивањем последњег и учвршћујући га у заблуди, навучена на њега срамота и духовна беда коју је заслужио“.³⁾

Аутор студије о „кетману“ под називом „Заробљени ум“ Чеслав Милош је, тумачећи Гобинове наводе, апострофирао значај „психолошке добити“ која га прати, управо из позиције онога ко је и сам практиковао „кетман“. „Говорити да је нешто бело, а мислити црно; у себи се смешкати, а споља показивати свечану усрдност; мрзети, а показивати знаке љубави; знати, а глумити незнање – тако насамарујући противника (који такође нас насамарује) човек почиње да изнад свега цени сопствену превејаност. Успех у игри постаје извор задовољства“, јер је „Кетман“ „висока вештина која захтева будност ума“.⁴⁾

2) Peter Baehr, *Hannah Arendt, totalitarianism and the social science*, Stanford University Press, Stanford, California, 2010, стр. 58, 62.

3) Милош, Ч., *Заробљени ум*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985, стр. 66-67.

4) Милош, Ч., нав. дело, стр. 65; Милошевић, Н., нав. дело, стр. 306-307. – наведено тек у фусноти 26, или је реч о другом делу? – Б. Грбић

Кроз три парадигматична примера верског „кетмана“ Гобино је представио градацију примене модела политичког понашања под притиском. Хаци Шеик Ахмед, будући да му је доктрина била смела, практиковао је Кетман, те у самим његовим списима нема видљивог трага од јеретичких уверења која је у потаји исповедао. Али Мохамед Баб никада у својим беседама није доводио у сумњу основе ислама, али је зато оштро шибао по пороцима исламског духовништва. Мула Сандар је након вишегодишњег „кетманисања“ оспорио ислам, а пре него што је његова јеретичка порука је постала сасвим експлицитна, користио је најразноврсније облике камуфлаже, прерушавања најдубљих личних уверења, прећуткивање, изношење двосмислених поставки и коришћење лажних силогизама. Међутим, чим би приметио да може да иступа отворено, проповедник би ударао свом жестином по исламу, показујући се као логичар и метафизичар што је уистину и био.⁵⁾

Значење Гобиноовог појма Чеслав Милош актуализовао је и реконтекстуализовао сагледавајући феномен „кетмана“ не само као вид политичког реаговања на тоталитарни терор стаљинистичког режима у Пољској, већ и као посебан социјално-психолошки комплекс, кроз механизме кривотворења идентитета и процесе самозаробљавања ума у замкама практиковања вештине дволичности.

Несводљив на ислам или стаљинистичку фазу комунизма, „кетман“ је у новој интерпретацији од ексклузивно исламског феномена трансформисан у „трансидеолошки и трансквилизацијски идиом, који оперише подједнако добро и у религијској и у секуларној идеократији“⁶⁾, у феномен „политичке мимикрије“ подржан посебним механизмима „акробатике ума“.

Феномен „кетман“ у тумачењу Чеслава Милоша

Студију феномена „кетман“ је, одмах по објављивању 1953. године у Паризу, одбацило пољско јавно мњење, како у земљи, тако и у емиграцији. Први су аутора осудили због антикомунизма, други због „криптокомунизма“.⁷⁾ Пред анатемом је била базична

5) Милош, Ч., нав. дело, стр. 67-68.

6) Leonidas Donskis, *Modernity in crisis: a dialogue on the culture of belonging*, Palgrave Macmillan, Hounmills Basingstoke, Hampshire, RG21 6XS, 2011, стр. 61-62.

7) Јанда, М., „Ко то тамо кетмани“, *Република*

теза дела да је комунизам у Пољској имао моћ заробљавања умова, односно да се његова моћ над умовима није заснивала искључиво на терору и страху, како се сматрало и међу комунистима и међу антикомунистима⁸⁾. Тиме је аутор дошао у спор са владајућим мишљењем које је минимализирало утицај тоталитарно-комунистичке идеологије на свест пољских интелектуалаца.

Будући да се у свом делу фокусирао на скривену психолошку димензију стаљинизма, Чеслав Милош га је природно сагледавао као облик владавине засноване на манипулацији, не искључујући при том ни систематско присуство терора тоталитарног система, како су многи тумачили фокус ауторовог приступа. У том смислу његови увиди јесу на линији схватања стаљинизма као „облика тоталитарног интелектуалног насиља“ које је Никола Милошевић понудио као неку врсту корекције и допуне ауторовог, односно нису у нескладу са тезом да „кетман“ не може бити само особени вид политичке манипулације, већ је појава која указује на постојање интензивне политичке принуде, изван које се тешко може и замислити.⁹⁾ Милошевић, међутим, ипак у ауторовом приступу види колебање које завршавава у превази значаја који је у поставци добила манипулација у односу на терор. Мишљења смо да је Чеслав Милош имао у виду и манипулацију и политичку принуду, што се јасно види на местима у делу која говоре о депортацијама, хапшењима и политичкој полицији.

Успостављајући паралелу између исламског и комунистичког „кетмана“, Милош је истакао да стаљинистичка репресија степеном принуде надмашује исламски и персијски режим у којем је Гобино откривао његове појаве. То је по аутору и главна разлика

8) Бисерка Рајчић у чланку „Заробљени ум или строго контролисана књижевност“ (*Књижевна реч*, Београд 1985, бр. 269) говори о томе шта је претходило писању *Заробљеног ума*, какве су биле реакције колега писаца у Пољској и у емиграцији, најпре на одлуку Чеслава Милоша да напусти земљу, а онда и на *Заробљени ум*. Текст садржи информације корисне за разумевање Милошевог дела, па и податке о томе то ко се крије иза Алфе, Бете, Гаме и Делте. У књизи „Аутобиографија на четири руке“, Лежи Гједројћ, мада истиче да је *Заробљени ум* значајно дело, сматра га „лажном књигом“ која је креирала мит кетмана, док се у ствари радило о обичном страху и опортунизму. Наведено према, Росић, Љ., „Заробљени ум Чеслава Милоша у Српској публицистици“, *Сто година полонистике у Србији*, зборник радова са јубиларног научног скупа, Катедра за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, Славистичко друштво Србије, Београд, 1996.

9) Милошевић, Н., нав. дело, стр. 296, 311, 333-334.; Росић, Љ., „Заробљени ум Чеслава Милоша у српској публицистици“, *Сто година полонистике у Србији*, зборник радова са јубиларног научног скупа, Катедра за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, Славистичко друштво Србије, Београд, 1996.

имеђу „кетмана“ ислама и „кетмана“ 20. века; како наводи: „смерност до које се упуштао исламски јеретик Садра, морала би у Европи за њега брзо да се заврши“. Чак и поред ове разлике, аутор у народним демократијама земаља под доминацијом Совјетског Савеза види свеопшту примену „кетмана“ у његовим прецизнијим и строжим формама.

Највеће зло тоталитаристичког система Чеслав Милош видео је управо у „заробљавању умова“, деструктивном идеолошком притиску власти у пројекту стварања „новог човека“, под којим је спољашња и унутрашња контрола мисли и осећања достигла размере самоуништења ума. У том смислу ова врста поробљавања људи изнутра указала се аутору као страшнија од физичког терора.

Неприкосновеност „Нове Методе“, вулгарних уопрошћења поставки филозофске оријентације дијалектичког материјализма, и „Нове Вере“ као тоталитарне идеологије створене на тим упрошћењима – стаљинистичке, идеолошке варијанте марксизма; свеprisутна комунистичка пропаганда као институционализовано лагање, као подела људи на „лојалне“ и „отпаднике“; омасовљени фанатизам „нових верника“ и потказивача, стриктна цензура и аутоцензура под стегом „васпитања новог човека“, оркестрирање јавних активности у атмосфери свеопште несигурности и страха пред терором свемоћне власти (хапшења, депортације у радне логоре), карактеристике су живота у Пољској под комунизмом, које је аутор апострофирао. У таквим приликама се, уз „Мурти-Бинг“¹⁰⁾ као појаву масовне самохипнозе, природно морао јавити и „кетман“, као други, њему у великој мери супротан механизам одбране идентитета – подвајање; психолошка појава самоманипулације у циљу опстанка, кривотворење властитог идентитета за јавност; политичка мимикрија и друштвена игра дволичности и самомаскирања. Док се прихватањем „муртибингизма“ ум заробљава несвесно процесима индоктринације, „кетман“, руководећи се потребама маскирања води свесном заробљавању ума.

Удружено дејство „кетмана“ и „Мурти-Бинга“ представља само један од одговора на сложено питање конверзије, могућности да већ формиран људи постану присталице стаљинизма, прилагоде

10) Термин „Мурти-Бинг“ аутор је позајмио из романа Станислава Игнација Виткјевича „Незасићеност“ у којем је то име за пилуле које органским путем преносе нов поглед на свет који усређује људе, ослобађајући их њихове дотадашње природе, брига и назора. Ове пилуле симболично означавају моћ манипулације, односно оперисање вештачком дијалектиком (дијалектичким материјализмом) која анестезира умове људи.

се условима који су им били сасвим страни. У тумачењу Чеслава Милоша, процес „стаљинизације интелектуалаца“ открива се као продукт функционалне симбиозе идеолошке манипулације, самосазревања и специфичне комбинације нихилизма, лицемерја и терора.¹¹⁾

Интелектуалац – архикетман

Деловање сила „Мурти-Бинга“ и „кетмана“ у сложеном сплету различитих околности које воде заробљавању ума, Чеслав Милош приказао је посредством парадигматичних портрета четири пољска писца, и у случају сваког од њих у специфичном садејству. Студија „кетмана“ дата је у литераризованој форми биографија четири писца под симболичним, обезличавајућим именима Алфа, Бета, Гама и Делта; она садржи анализу околности, разлога и повода, као и последица сваке од врста „кетманства“, како за оног ко непосредно практикује „кетман“, тако и за друштво у целини. Анализу сложених психолошких мотивација деградирајућих промена кроз које су писци прошли и као уметници и као људи, аутор допуњује синтетизујућим освртима на време у којем су се ти преломи одиграли, у распону од година пред Други светски рат, преко ратних времена до периода послератног потпадања Пољске под стаљинистички режим Совјетског Савета.

Идеолошки путеви и странпутице опстанка четири пољска књижевника који су их водили у „кетман“, вртоглаве менталне акробације којима су успели да одрже привид преобраћености „Новом Вером“ и „Новим Методом“, те су у стаљинистичким временима не само опстали него и дошли у посед завидног друштвеног статуса, материјалне обезбеђености, па и политичке моћи (деловање писца Гаме као човека политичке полиције), сагледавани су у тесној повезаности са њиховим друштвеним и политичким контекстом, „историјским тренутком“. Тиме је феномен савременог „кетмана“ осликан кроз сложени сплет његових психолошких, социјалних, политичких и културолошких исходишта.

За разлику од масовног „кетмана“ који се доима као заиста нужан за опстанак (нпр. излазак људи на изборе у пољском погра-

11) Секел, Ј., *Књижевна реч*, Београд, 1986, бр. 285, нав. према Росић, Ј., Росић, Ј., „Заробљени ум Чеслава Милоша у Српској публицистици“, *Сто година полонистике у Србији*, зборник радова са јубиларног научног скупа, Катедра за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, Славистичко друштво Србије, Београд, 1996.

ничном крају под совјетском комунистичком окупацијом само због печата који се при том добија у пасошу, а чије одсуство ствара подозрење власти), у случају четворице писаца пре би се могло говорити о поступном западању у политичку замку у којој је свака нова улога значила и све веће брисање себе. Пукотина свести кроз коју је, упрскос дистанци, „Мурти Бинг“ деловао на умове четворице писаца, била је истовремено и претпоставка врхунске умешности практиковања „кетмана“.

Савремени „кетман“ у споју са „Мурти-Бингом“, оличен у изборима, односно понашању четворице писаца, приказан је као продукт потребе интелектуалаца да „буду у служби“, да „буду корисни“; са том базичном мотивацијом свако од њих вратио се у Пољску, након поратних лутања по Европи и Русији. Како цинично поентира аутор, ниједан новинар није у стању да тако добро служи некој ствари као писац који за собом има период некористиљубивог књижевног рада.

Ратна страдања и обесмишљења дотадашњих веровања, етичких и идеолошких/политичких уверења, донела су равнодушност, празнину и апсурд из којих је једини искорак био „бивање у маси“, без обзира на то што „сељаци који закопавају златнике и слушају страни радио, надајући се да ће их рат ослободити од уласка у колхозе“ сигурно нису видели савезника у режимски ангажованом интелектуалцу.

„Муртибингизам“, као дејство привлачности једног свеобухватног система идеја и једног језика појмова (дијалектичког материјализма), учинио је филозофију поново утицајном на живот. Насупрот апсурду постојања, стајала је теза да ништа не припада човеку, већ историјској формацији која га је родила. У тој поставци интелектуалац се показивао као отеловљена сила инерције, управо зато што је подлегао илузији да је само свој, не бивајући ни у чему свој.¹²⁾ Аутономија пишчевог погледа на свет била је под знаком питања.

Страх од мишљења на сопствени рачун, као још једна од мотивација за ангажовање писаца у стаљинистичком режиму није једноставно страх од опасних закључака, већ страх од сопствене јаловости. Писци су постали уметнички несигурни постављајући себи питање које су већ небројено пута чули и прочитали: „Може ли се писати добро и размишљати правилно ако се не плови једином

12) Милош, Ч., нав. дело, стр. 20-21.

струјом која је ‘реална’ ?“. Убедљиво аргументисање извештених теоретичара социјалистичког реализма стварало је притисак на писце да књижевна дела имају „образложење у времену“. Коначно, мотивација за ангажовање писца лежи и у перципираном успеху читавог система, прецизности расправа које се воде, „довитљивости лажи увек неговане са зрном истине“, успешности терора, великој маси присталица на свим континентима, извесности овладавања читавим светом.¹³⁾

Прелаз са критичког реализма у којем је било могуће балансирати на ивици између „кетмана“ и „Мурти-Бинга“, на фазу социјалистичког реализма, када је било неопходно узимање „Мурти-Бинга“ у целини, на „доба строгости и прецизности“ у коме није било довољно писати на указане теме већ и на указани начин, значио је за писце болно растајање са некадашњим собом. Описујући мотиве деловања људи суочених са свешћу о неминовности избора између физичког и духовног умирања – као препорода на унапред дефинисан начин, Чеслав Милош развија утиску учествовања у спектаклу колективне хипнозе. Аутор хвата, афетивне набоје који надилазе почетну кетманску калкулацију, унутрашње преломе и лагане предаје.

Насупрот изложености сталном деловању „Мурти-Бинга која утиче на смањивање дистанце и посустајање отпора према новом и мрском идеолошком и политичком поретку, „кетман“ почива на реализовању себе упркос нечему и као такав садржи у себи здрав порив ка унутрашњој побуни која подразумева постојање унутрашњег средишта, у име којег се реализује. У том смислу „кетман“ се доима као као друштвени обичај који није лишен врлине. Те врлине Чеслав Милош илустровао је кроз разлику између позиција западних и источних интелектуалаца, односно комуниста.

Духовни и осећајни живот западних интелектуалаца превише је распршен, „све што мисле и осећају испарава се у неизмерно пространство. Слобода је за њих терет. Никакви закључци до којих долазе нису за њих обавезујући.“ Најсрећнији у том смислу су они који су постали комунисти и који се, попут својих источних истомишљеника, обликују ударајући о зидове уређења у коме живе. Отпор је тај који их одређује. Западни и источни зидови, међутим, нису исти, подвлачи Чеслав Милош, поентирајући ову тезу приказом сусрета источног и западног присталице „Центра“. Морални гнев

13) Милош, Ч., нав. дело, стр. 26.

и одушевљење западног друга за источног представља недостижан луксуз моралне удобности, након свега што је преживела његова „вера“. Лишен правих увида у тежину зидова који окувају егзистенцију у земљама источног комунизма, а имајући у виду горенаведене предности отпора који одређује, Пабло Неруда је управо и могао изјавити да више воли да има посла са интелигентним ђаволом него са идиотом.¹⁴⁾

На крају овог дела излагања, намеће се питање да ли су интелектуалци заиста тај друштвени елемент који је, уз неколицину изузетака у виду дисидентских светаца, увек био превише способан да се адаптира. Ако је интелиганција та снага која је историјски изборила улогу критичке јавности у друштву, како онда та адаптација бива толико успешна да постаје комформизујућа друштвена снага која одржава поредак? Интелектуалци су одувек били сувише уверени у профетски смисао своје друштвене улоге, као што су одувек били сувише зависни од најиздашнијег мецене – државе.

Кетман: основне врсте

Будући да се дволичност која му лежи у основи може испољавати спрам различитих садржаја, односно сфера живота, идеолошких поставки, пракси, вредности и проблема од општерелевантног значаја, „кетман“ представља један плурални феномен; а број његових могућих варијанти готово да је неограничен. Чеслав Милош издвојио је следеће форме савременог идеолошког „кетмана“ које је изнедрило стаљинистичко доба : национални „кетман“; „кетман“ револуционарне чистоте; естетски „кетман“; „кетман“ професионалног рада; метафизички „кетман“ и етички „кетман“.¹⁵⁾

Национални „кетман“ је у земаљама под доминацијом Совјетског Савеза био изузетно распрострањен чак и у партијском врху. То аутор објашњава чињеницом да је у условима у којима је национални пут у социјализам одбачен, „кетман“ оних који воле своју земљу, а којима је забрањено да славе своју културну посебност, пре свега директан и емоционалан. Тако се јавно клицало достигнућима Русије у свим областима, док се тајно презирала као „варварска“ земља. Унутрашњи конфликт потицао је из колизије нове идеологије и родољубља, због доктринарног прихватања нужно-

14) Милош, Ч., нав. дело, стр. 236.

15) Милош, Ч., нав. дело, стр. 69-88.

сти раскида са лојалношћу према нацији и властитој држави, а тиме и према њеној прошлости пуној жртава и напора сународника који су тежили одржавању независности“; према култури Европе коју је родна земља баштинила.¹⁶⁾

„Кетман“ револуционарне чистоте могао би се свести на жал за „светом ватром“ изворне доктрине Лењиновог доба, чији је симбол био песник Мајаковски, а чија је смрт означила крај епохе обежане процватом културе, књижевности, позоришта и музике. С једне стране постоји свест да је света ватра пригашена, „колективизација је спроведена на немилосрдан начин, у логорима присилног рада погинули су милиони грађана (...) књижевност под утицајем наметаних теорија постала је плитка и безбојна, уништено је сликарство, а руско позориште (...) лишено је слободе експериментисања, наука је потчињена директивама одозго“; с друге стране, појава превејаног тиранина, који се мрзи због злодела масовних чистки и претварања интелигенције у повлашћене лакеје, доима се као неопходна у изузетној историјској ситуацији одупирања нацизму. Такав „кетман“, широко је практикован у Русији у време Другог светског рата и у стаљинистичкој Пољској и, како то вешто поентира аутор, представља својеврсни „препород једном већ разочаране наде“.¹⁷⁾

Естетски „кетман“ очитује се у приступу човека доброг укуса који не третира озбиљно резултате званичног притиска у културној области, иако пише ласкаве рецензије по налогу. Тако он конзумирање продуката одбачене „буржоаске“ уметности у свом „луксузу приватности“, испуњује очекиваним пропагандним ефектима свога рада. У сивој и монолитно сиромашној гомили у спољном свету, руковођен страхом који паралише индивидуалност, човек доброг укуса тежи пак да у покретима, одевању и изразима лица буде што сличнији „просечном типу“, стереотипу „округле жене“ и „квадратног мушкарца“.¹⁸⁾

Кетман професионалног рада очитује се у званичном клањању интелетуалца ненаучним указима, као изразу рационалног прихватања неминовности које намеће актуелна политичка стварност, с циљем одржања своје „научне лабораторије“; јер „резултати постигнути у име несебичног истраживања истине јесу трајни, а по-

16) Милош, Ч., нав. дело, стр. 27.

17) Милош, Ч., нав. дело, стр. 72-73.

18) Милош, Ч., нав. дело, стр. 74.

литичка галама пролази.“ Повлачећи се све дубље у своју лабораторију, учени људи више нису способни за дијалог, нити су у позицији за вођење научне, некомунистичке расправе, али су зато укључени у нове активности: писање књига за децу, историографске реконструкције давних времена и преводилачки рад. Ухваћени у замку свакодневног живота, интелектуалци сублимирају своје таленте у било ком напору који се доима као аутентичан.¹⁹⁾

Метафизички „кетман“ јавља се нарочито у земљама са католичком прошлошћу попут Пољске и почива на „одложеном уверењу у метафизичко начело света“. Човек који се држи метафизичког „кетмана“ „сматра епоху у којој живи анти-метафизичком, значи таквом у којој због посебних узрока никаква метафизичка вера не може да се испољи“. Стога он не преже од помагања „Нове Вере“, али не открива своју везаност за „Тајну“. Тако неки правоверни католици служе у полицији безбедности одлажући свој католицизам, а неки „католици- родољуби“, као попустљиви у политичким питањима улазе у двозначне игре са владајућима.²⁰⁾

Етички „кетман“ одржава контакт са скривеним и сложеним етичким тежиштем појединца, док истовремено у јавности подражева прихватање етике „Нове Вере“ и њеног идеолошког утилитаризованог концепта добра заснованог на култу заједнице; према којем је „добро је све што служи интересима револуције, а зло све што тим интересима смета“. Васпитање „новог човека“ подразумева наметање оних вредности и правила у односима који помажу социјалистичкој изградњи. „Нови човек“ као норму свог понашања признаје искључиво добро већине, а потказивање као врлина доброг грађанина подстиче „страх свих против свију“. Пуритански морал налаже аскезу у партијском врху, док се „људи оруђа“ подстичу у њиховим неумереностима као јемству послушности.²¹⁾

Етички „кетман“ настаје из спознаје да етика лојалности према већини има многе слабе стране и, како истиче Чеслав Милош, није редак ни међу високим партијским функционерима, спремним да хладнокрвно спроводе масовне одмазде над непријатељима револуције, а који су неретко у личним односима поштенији од људи који негују појединачну етику, чиме надокнађују своју суровост.²²⁾

19) Милош, Ч., нав. дело, стр. 77; Baehr, P., *Hannah Arendt, totalitarianism and the social science*, Stanford University Press, Stanford, California, 2010, стр. 60.

20) Милош, Ч., нав. дело, стр. 79-80.

21) Милош, Ч., нав. дело, стр. 82-83.

22) Милош, Ч., нав. дело, стр. 84

У земљама народне демократије у којима је етика хришћанства дејствовала вековима и тако задржала примат над недавно уведеном етиком „Нове Вере“, етички „кетман“ један је од најјачих. Непредвиљивост појаве етичког „кетмана“ доводи до тога да се код оних у које би требало највише сумњати јавља лојалност према пријатељима и непознатим људима, а болесни начини потказивања код оних који понашањем дају најмање разлога да се у њих посумња. Својство непредвидљивости етичког „кетмана“ отежава контролу над умовима грађана; с обзиром на мноштво ситуација у којима може да се примени, толико је распрострањен да често измиче средствима притиска.²³⁾

Анализирајући сваки од горенаведених форми „кетмана“, Чеслав Милош је избегавао да јасно каже на кога тачно реферирају његова одређења, да ли су то радници, сељаци, средња класа интелектуалаца, или радничка класа интелектуалаца, јер није желео да феномен „кетмана“ веже за хомогену масу; али је зато понудио минуциозну анализу околности, разлога и повода, као и поседица сваке од наведених врста кетманства, како за оног ко их непосредно примењује тако и за друштво у целини. Наиме, дуго година практиковано изнуђено подаништво, односно кетманисање грађана у односу према власти и шире у друштвеним интеракцијама уопште, постаје трајније обележје друштвеног живота. У том кључу треба читати ауторову опаску да је емоционални живот маса читовао је огромну напетост мржње која се не може објаснити само економским узроцима и која је крила изненађења и бројне опасности. „Мрзели су сељаци који су добијали земљу; мрзели су радници и чиновници који су ступали у Партију, мрзели су чланови легалне Социјалистичке партије, која је добила номинални удео у владавини, мрзели су писци који су радили на објављивању својих рукописа.“²⁴⁾

Кетман: социјално-психолошки комплекс

Иако се феномен „кетман“ превасходно схвата као политичка мимикрија из нужде, односно систем реаговања на политичку репресију, он комплексношћу своје социјално-психолошке димензије надилази категорију политичког понашања (скривеног политичког

23) Милош, Ч., нав. дело, стр. 85.

24) Милош, Ч., нав. дело, стр. 167-168, 208.

неслагања), будући да фигурира у областима менталне и интелектуалне акробатике кривотворења ваститог идентитета, захватајући тако не само свесну већ и несвесну раван човекове мотивације, односно и јавну и приватни сферу његовог живота. Сам Чеслав Милош истакао је у вези са својим приступом проблему „кетмана“ да је политички аспект само спољашњи и да је у ствари реч о некој врсти антрополошке или социолошке студије.

Обједињујући у себи позицију немоћи и осећај супериорности, феномен „кетман“ очитује својеврсну психолошку противречност. Наиме, „кетман“ с једне стране представља последње прибежиште пред силом, одбрану голог живота, достојанства и неког смисла постојања у немоћи; с друге стране, како истиче Гобино а Чеслав Милош проблематизује, практиковање „кетмана“ као симулиране лојалности пружа осећај интелектуалног задовољства и моралне супериорности над обманутим; јер само интелектуално смео и вешт човек, довољно лукав и опрезан, може се упустити у ову опасну игру и опстати у њој, будући да најмањи превид може водити разоткривању.

Кривотворење менталног живота пред очима јавности, велико је оптерећење за дух, оно „бруси“ интелект и „мучи моралну имгинацију“, захтева стварање новог вокабулара морала, политике и културе, како би се опстало у атмосфери сталне опасности и непрекидне глуме која захтева будност ума.²⁵⁾ Како истиче аутор, описујући унутрашњи конфликт у писцу под именом Алфа, промена стила и садржаја књиге немогућа је без промене личности.

Понос и задовољство онога ко за невољу упражњава „кетман“ ствар је посебне врсте рационализације; како истиче Никола Милошевић, „психолошки логично изгледа то што је прихватљивије да своје политичко понашање протумачи као резултат извесне аутоманипулације него као резултат притиска коме је био изложен у атмосфери терора“.²⁶⁾

Апсолутна власт која се остварује у тоталитарним системима монопизује својим деловањем како јавну тако и приватну сферу друштва; прецизније, у том поретку контроле и надзора, јавна сфера пенетрира приватну сферу, деформишући тако и друштвени жи-

25) Leonidas Donskis, *Modernity in crisis: a dialogue on the culture of belonging*, Palgrave Macmillan, Hounmills Basingstoke, Hampshire, RG21 6XS, 2011, str. 63.

26) Милошевић Н., „Социјална психологија стаљинизма“, поговор издању *Заробљени ум*, 253-335, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985, стр. 271.

вот и појединца, који немоћан и лишен сваке приватности и аутономије, губи контакт са самим собом. Посматран у овом контексту, „кетман“ се показује као једини вид опстајања приватности и тајности у тоталитарним системима.²⁷⁾ Ако пођемо од поставке да је „реализовање себе упркос нечему“ базична позиција „кетмана“, намеће се питање како се у тако оскудној и тајношћу сапетој приватности под сталним надзором уопште може сместити то „свето“ језгро човековог идентитета, будући се он ствара и остварује у друштвеним интеракцијама; како се и по коју цену очувава, односно шта остаје од приватности скрајнуте у потпуну тајност, деформисане страхом и опрезом при сваком контакту са њом.

Ако оставимо по страни одбрану голог живота, што свакако није био мотив за „кетманисање“ четворице писаца, поставља се питање коначне добити од „кетмана“. Шта осим тренутне сигурности, материјалне збринутости и пролазне славе добија политички потрошиви интелектуалац који је одиграо улогу која му је намењена, верујући да је пре свега играо своју улогу? Свакако не очување вредности свог „светог средишта“ које је изгубио чувајући га на нецелисходан начин, улазећи у политичке замке кетманских компромиса. Током дуготрајног подвајања у јавном комуницирању и деловању, он губи психолошку кохерентност и морално тежиште, доживљава унутрашњи конфликт или чак распад (самоубиство књижевника Бете), чиме се основни циљ подухвата „кетман“ обесмишљава; осим ако се у свом психопатолошком „заигравању“ у улогу није задовољио поседима моћи политичког полицајца (писац Гама као свемоћник, „директор савести“).

Психолошка замка „кетмана“ јавља се као пардоксална одмазда за добро одрађен глумачки задатак. Како истиче аутор, „свесна глума, ако се спроводи доста дуго, развија оне одлике јединке којима се у свом глумачком раду она најрадије служи“, те појединац тако чврсто сраста са својом улогом да се не може разликовати шта је сопствено а шта стечено – она постаје његова друга природа. То срастање с улогом има, међутим, и своје позитивне ефекте, јер доноси својеврсно олакшање, омогућавајући да се смањи напетост због сталне будности ума.²⁸⁾ Тако се враћамо поставци да је за врхунску вештину „кетмана“ потребно задојити се малом

27) Leonidas Donskis, *Modernity in crisis: a dialogue on the culture of belonging*, Palgrave Macmillan, Hounmills Basingstoke, Hampshire, RG21 6XS, 2011, str. 60.

28) Милош, Ч., *Заробљени ум*, стр. 64.

дозом „Мурти-Бинга“, зарад убедљивости, која, међутим, уз сву дистанцу према истом, ипак остварује своје деловање на дух онога ко верује да само обмањује силника, односно реагује из нужности, ухваћен у политичку клопку. Оваква поставка води нас проблему човекове пластичности, односно њених граница, као и питању постоји ли мера прилагодљивости преко које вештина „кетмана“ доводи у питање сам смисао њеног практиковања, односно чијим се превазилажењем губи морална и психолошка оправданост самог чина. Ако је нужност та која укида меру пластичности, онда дефиниција нужности постаје пресудна. Одређење нужности подложно је субјективности процене и манипулацији, ма колико биле јасне разлике између фактичког терора и онога што се само доживљава као такво.

Друштвени смисао постојања граница човекове прилагодљивости у тесној је вези са проблемом одговорности грађана према друштву, односно њиховог учешћа у стварању идентитета заједнице у којој живе. У том погледу став Чеслава Милоша је амбивалентан. С једне стране он се пита шта би било „кад би се покушало живети без притиска и без Кетмана, изазвати судбину и рећи: Ако изгубим, нећу себе жалити?“, да би потом констатовао да „ако се може живети без наметнутог притиска, ако човек може сам да створи сопствени солонац, онда није истина да у човеку нема ничега. То би био чин вере“. С друге стране сасвим је супротног смисла његова гротескна слика крајности човекове прилагодљивости: „Брзина и стална промена су одлика промена, а човек је пластично биће, и може се замислити дан у коме ће одлик грађанина који себе поштује бити идење на четири ноге, с неком врстом шарене перјанице коју ће носити на задњици“.²⁹⁾

Кетман: скривена форма неслагања

У једном од најкраћих и најопштијих одређења феномен „кетман“ одређује се као „уметност дисимилације“. Као специфични модел преживљавања „кетман“ је кроз своју историју примењивала и религијска и филозофска мисао у условима који их нису толерисали. У том смислу „кетман“ се може сагледавати и као „прејеретичка, прехетеродоксна форма неслагања“, а историја фи-

29) Милош, Ч., нав. дело стр. 39, 88.

лозофије или премодерне цивилизацијске форме монотеизма као историје узвишених форми „кетмана“.³⁰⁾

Феномен „кетман“ схвата се као пратилац сукоба доктрина, идеологија, идеја, односно као „прехетеродоксна форма неслагања“ која је из религијске сфере прешла у идеолошку/политичку сферу у виду приктивеног политичког неслагања, опстајући као облик прилагођавања секуларним идеократијама.³¹⁾

Посматран као интеракцијски феномен, „кетман“ представља „друштвено обликовану форму скривања“ која уводи театралност у сферу јавног живота. Ништа на јавној сцени не може бити спонтано, јер све акције морају бити искалкулисане да убеди и обману. Ови динамични интерактивни ритуали генеришу снажну емоционалну енергију и намећу потребу сталног самомаскирања као пандана неуморном трагању власти за непријатељима система, и неумољивости с којом она тежи његовом демаскирању.³²⁾

„Кетман“ је, дакле, пре случај свесне глуме него несвесне адаптације, пре је учешће у масовном комаду него аутоматизовано понашање. У том смислу „кетман“ се разликује од њему релативно сродног социјално-психолошког феномена „спирале тишине“³³⁾ који се јавља онда „када је изражавање мишљења појединца условљено њиховом проценом „друштвене климе мњења“, а посебно када је то условљавање подржано једногласјем медијских порука, односно стањем у јавној сфери. Овај феномен опсервирала је Елизабет Ноел Нојман истражујући разлоге доброг пријема на који је нацизам наишао у немачком народу.

* * *

Као облик дисимилације, скривена форма (политичког) неслагања, систем реаговања на политичку репресију, односно друштвено обликована форма скривања, „кетман“ представља један трансцивилизацијски и трасидеолошки феномен који својом ком-

30) Donskis, L., нав. дело, стр. 62.

31) Donskis, L., нав. дело, стр. 2.

32) Peter Baehr, нав. дело, стр. 59

33) Конформизам појединца мотивисан је страхом од друштвене изолације уколико властити суд одудара од већине. Као резултат таквих реаговања настаје својеврсна „клима мњења“ коју припадници друштва детектују својим „квази-статистичким осећајем“, нав. према: Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Институт за политичке студије, Београд, стр. 119.

плексношћу завређује озбиљну истраживачку пажњу. Наиме, овако схваћен „кетман“ много је више од мистификујућег појма констиусаног за маскирање пуког страха и опортунизма, како га је одредио један од критичара студије Чеслава Милоша Жежи Гједројћ.

Као појам из исламске традиције „кетман“ означава како морални принцип који оправдава примењивање лукавства дволичности пред силом јачег (освајачем, верским непријатељем) тако и саму вештину верског прикривања. Управо ове две димензије појма Чеслав Милош преузео је од Гобиноа и развијао продубљујући психолошки, културолошки и антрополошки њихов смисао.

Као што се овим радом настојало показати, „кетман“ представља један плурални феномен који се истовремено манифестује у сфери (политичке) комуникације, у социјално-психолошкој равни и на индивидуалнопсихолошком плану.

Као социјалнопсихолошки комплекс који прати кривотворење идентитета за јавност у циљу опстанка, „кетман“ подразумева сложену акробатику ума која треба да изведе лукавство дволичности и очува моралну и психолошку кохерентност, кроз супротност ономе што се испољава у понашању.

Степен у коме се „кетман“ упражњава у једном друштву, показатељ је нивоа репресивности његовог система власти, поремећаја у односу приватне и јавне сфере, односно стања како његовог јавног живота тако и његове политичке културе, будући да он није друштвено продуктивна форма политичког понашања, већ облик политичког реаговања из нужде. У најширој поставци, „кетман“ представља симптом несклада друштва са самим собом, раскорака између оног што друштво јесте и онога што његови доминантни дискурси посредују као истину о њему.

Литература:

- Baehr, P., *Hannah Arendt, totalitarianism and the social science*, Stanford University Press, Stanford, California, 2010.
- Donskis, L., *Modernity in crisis: a dialogue on the culture of belonging*, Palgrave Macmillan, Hounmils Basingstoke, Hampshire, RG21 6XS, 2011.

- Зиројевић О, „Кетман“, *Република*, год. X, (1998) бр. 197.
- Јанда, М., „Ко то тамо кетмани“, *Република*, Београд, год. X (1998), бр. 194-195. http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/98/194/194_13.htm
- Колаковски, Ј., *Ђаво у историји*, Глас, Бања Лука, 1989.
- Милош, Ч., *Заробљени ум*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985.
- Милошевић, Н., *Антиномије бољшевичких идеологија: бошевизам, стаљинизам, марксизам*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1990.
- Милошевић, Н., „Социјална психологија стаљинизма“, поговор издању *Заробљени ум*, 253-335, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985.
- Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- Росић, Ј., „Заробљени ум Чеслава Милоша у српској публицистици“, *Сто година полонистике у Србији*, зборник радова са јубиларног научног скупа, Катедра за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, Славистичко друштво Србије, Београд, 1996.

Milena Pesic

KETMAN – TRANSIDEOLOGICAL PHENOMENON OR CONCEPT THAT MASKS THE FEAR AND OPPORTUNISM

Resume

Research pluralistic nature of the phenomenon of “ketman”, which is at the same time as the art of duplicity, manifested in the sphere of (political) communication, social- psychological and psychological level is the main interest of this paper. Czeslaw Milosz’s interpretation of this phenomenon was more than instructive in this regard, and his understanding of the central importance given in the paper. As a form of dissimulation, the system response to political repression, a hidden form of (political) differences and socio shaped form of concealment, “ketman” is a very complex phenomenon that goes well beyond such a term for masking the sheer fear and opportunism, as determined by a critics of the study Czeslaw Milosz.

Starting from the idea of religious mask , taken from the Islamic tradition , Czeslaw Milosz singled out two of its dimensions: the moral principle that justifies the application of religious cunning disguise , thus providing a kind of satisfaction and sense of superiority of one who practices “ ketman “ , and the moment the hypocrisy of skills . These two dimensions Gabineau’s idea was developed by deepening their psychological , cultural and anthropological sense . Exploring the phenomenon of “ ketman “ in Polish society under Stalinist repression , the author has come to the definition of modern ideological form ketman : national ketman , ketman revolutionary purity , ketman metaphysical , aesthetic and ethical ketman . Offering meticulous analysis of the circumstances , reasons and consequences of each of these types of caiman nature , both for those who practice them directly and for society as a whole , the author has focused on the socio- psychological level phenomena. Thus, in the falsification of identity to the public in its survival revealed a complex acrobatics of the mind which should do the cunning duplicity and preserve the moral and psychological coherence despite segregation , and destructive consequences of this form of selfmanipulation . Taking into account all these dimensions of its expression , it can be concluded that „ketman“ is transcivilisational and transideological phenomenon , and that the degree of application “ketman“ in a society indicator of its repressive system of government , disorders in the private and public spheres, and the states his public life as well as its political culture.

Key words: „Ketman“ political disagreement, manipulation, terror, totalitarian government, ideology, communism, people’s democracy, identity.